

La Val Medel ella glisch da sie litteratura : (continuaziun X)

Autor(en): **Widmer, Ambros**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **86 (1973)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-230695>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

La Val Medel ella glisch da sia litteratura

da P. Ambros Widmer

(continuaziun X)

LAS ALPS

1. Informaziun generala

La vischnaunca da Medel ha in territori da 13 542 hectaras. Las alps cuvieran 11 205 hectaras. Vesend quellas cefras capin nus l'impurtonza eminenta dallas alps ell'economia dalla Val Medel. Da quellas 11 205 hectaras ein mo 4 133 hectaras pastira productiva. Mo era aschia resta l'impurtonza dallas alps tuttina gronda, pertgei ch'enta Medel ein las alps 60% dil territori productiv dall'entira val, ferton ch'el cantun Grischun cumpeglian ellas intragliauter mo 40% dalla surfatscha productiva.

Medel posseda 13 alps. Nus dein cheu ils nums, ils tiers cargai dapi 1971 ed ils proprietaris:

<i>Num</i>	<i>Cargada</i>	<i>Proprietad</i>
1. Pazzola	85 vaccas	Alp da dretgs: vischnaunca da Medel e fracziun Mompé-Medel
2. Plattas	80 vaccas	Vischnaunca da Medel
3. Soliva	110 mugias	Vischnaunca da Medel
4. S. Gions	120 genetschas	Vischnaunca da Medel
5. Puozzas	25 genetschas 55 mugias	Alp de dretgs sco Pazzola

6. Muschaneras	} 1 800 nuorsas	Vischnaunca da Medel
7. Gannaretsch		
8. Lavaz		
9. S. Gagl		
	100 nuorsas	
	15 vadials	
10. Puzzetta	300 cauras	Vischnaunca da Medel
	50 vadials	
11. Stgegia	} vadials e genetschas	Patriziato di Dongio
12. Rondaduras		
		Claustra da Mustér
13. Cristallina	70 mugias	Alp da dretgs da Mu-
	100 genetschas	stér
	1 200 nuorsas	

2. *Las singulas alps*

L'alp *Pazzola* cun 446 ha schai ella direcziun sid-west da Mutschnengia silla premuntogna settentrionala dil Péz Muschaneras sill'altezia da 1750—2300 m sur mar. Ils dretgs da pasculaziun ein ussa reparti silla vischnaunca da Medel cun 72 dretgs e la fracziun da Mompé Medel cun 73 dretgs. Sco nus vesein ord la dissertaziun da G. Condrau (mira pli tard) ha quell'alp sia historia agitada. Egl onn 1404 dat Avat Pieder da Putnengia l'alp Pazzola per feudum allas colonias «gualseras» da Mompé Medel (che s'extendeva lu tochen vi Segnas), Mutschnengia e Matergia.¹ Tut va bein schi ditg che quels uclauns audan alla medema cuminonza economica dalla pleiv da Mustér. Mo culla erecziun dalla Pleiv da Medel 1500 vegn quella unitad disturbada. Mompé Medel seunescha cun Mustér, ils auters uclauns audan alla pleiv da Medel. Da cheu naven datescha la carplina denter ils proprietaris, ina dispeta che ei ton pli lev d'explicar demai ch'ils documents han buc adina fixau clar avunda dretgs ed obligaziuns dils feudals. Ina part dall'alp Pazzola, la Tegia Nova, vegn 1615 dada a quels da Medel, ed era ils dretgs d'alp da Mutschnengia e Matergia passan vi alla vischnaunca da Medel 1860.

¹ Iso Müller, *Disentiser Klostersgeschichte* 1942, p. 182

Da present ei tut rugalau ed ils purs da Medel e Mompé Medel ein secunvegna da far ord la Pazzola ina gronda e biala alp da vaccas.

L'alp *Plattas* cun 1956 ha sesanfla ella Val Plattas che sesarva a Curaglia enviers sid-ost. Bia fastedi han las vias dau a quell'alp. Il toc dalla «Schetga nova» ei ussa segiraus, la nova via sin Crap Stagias ei era nizeivla ed il «Pass Nausch» denter Demstavels ed Alp Sura vegn migliuraus. Las pastiras dil tierz stavel Cazirauns sin ina altezia da 2170 m ein prigulusas, aschia ch'ins lai plitost curdar quei stavel.

L'alp *Soliva* cun 495 ha sill'altezia da 1900—2400 m s'extenda sur la Garvera tochen als confins da Sumvitg. Dil pugn da vesta historic eis ei interessant da nudar, che la mesadad dall'alp apparteneva el temps miez tochen 1583 al patriziat da Prugiastg TI. In problem spinus da quell'alp ei era la via da Curaglia si Soliva.

L'alp *Puozzas* cun 405 ha sill'altezia da 1800—2400 m sesanfla ella part sura dalla Val Gierms. Ella auda all'alp Pazzola e ha ils medems proprietaris sco quella.

L'alp *S. Gions* cun 333 ha s'extenda naven dall'entrada alla Val Cristallina per liung dil stradun dil Lucmagn tochen all'alp da S. Gagl e Stgegia. Ils stavels superiors sesanflan allas spundas dil Garviel e Gannaretsch e surveschan allas nuorsas. In problem special da quell'alp ei il traffic sil stradun dil Lucmagn. Biestga e vehichels fan enqual sentupada malemperneivla.

L'alp *Stgegia* possedeava bein 1151 hectaras, mobein sulet 151 ha pastira productiva. Tras las construcziuns dallas ovras dil Rein Anterior e dil stradun niev ha Stgegia piars la buna pastira. Stgegia schai denter S. Gagl e S. Maria. Anno 1728 ha la Claustra da Mustér dau Stgegia per feudum al Patriziato di Dongio², e dapi 1803 ei quell'alp possess da Dongio. La vischnaunca da Medel pren quella alp a tscheins.

L'alp *Rondadura* cun 810 ha ei stada ina ga ina part dalla gronda e biala alp Santa Maria. Ella sesanfla el vest dil niev lag da S. Maria ella Val Rondadura. Quell'alp ei vegnida dada alla claustra da Mustér sco compensaziun reala per l'alp Nalps en Tujetsch, nua che la NOK ha baghiau lag e rempar per la produenziun da forza electrica.

² Document nr. 51, archiv communal, Platta

S. Gions, Stgegia e Rondadura ein ussa vegni mess ensemen e fuorman ina unitad d'economia alpestra.

L'alp *Muschaneras* cun 337 ha schai sin ina altezia de 2000 m dalla vart occidentala dalla Val Medel, al sid-ost da Pazzola. La buna pastira dil Stavel sut «Tegia nova» ei puspei vegnida unida cull'alp Pazzola.

L'alp *Gannaretsch* cun 561 ha sesanfla allas spundas dil Péz Gannaretsch ed ei ussa reservada allas nuorsas.

L'alp *Lavaz* cun 1438 ha sesanfla da l'autra vart della Fuorcla da Lavaz en ina val laterala dalla Val Sumvitg, in immens territori, ualti ruh, fetg adattaus per las nuorsas.

Muschaneras, Gannaretsch e Lavaz fuorman ensemen ina unitad economica ed il diember dallas nuorsas cargadas savess esser alzaus considerablamein.

L'alp *Puzzetta* cun 277 ha schai el sid-ost da Fuorns. Sco gia menzionau eis ella vegnida dada 1583 alla vischnaunca da Prugiastg (Val Blegn) per recumprar l'alp Soliva. Egl onn 1962 ha la vischnaunca da Medel cumprau anavos l'alp dils Tessinès. Dapresent lai la vischnaunca vi Puzzetta ad in indigen. In product fetg stimaus ei il caschiel da Puzzetta (sco pli baul il caschiel grass da Sontga Maria).

L'alp *Sogn Gagl* cumpeglia 293 ha e cuviera la spunda el vest naven da S. Gions tochen als confins dall'alp Stgegia. S. Gagl ei igl emprem hospezi sin nossa vart dil Lucmagn, fundaus 1261. Sia caplutta cuntegn in bi maletg della Sontga Tscheina ord il 14avel tschentaner. L'alp auda alla claustra de Mustér.

L'alp *Cristallina* cun 2 703 ha sesanfla ella Val Cristallina e s'extenda da Perdatsch tochen alla Val Uffiern. L'alp ei vegnida vendida dalla vischnaunca da Medel 1643 ed ei oz en possess d'ina corporaziun da Mustér. Quell'alp ha differentas servituds da vart dils misés da Perdatsch. Las ovras dil Rein Anterior han baghiau ina via da jeep tras la val. 1868 veva in stemprau devastau malamein il funs dalla val.

3. Auturs

Carli Giger: Die Vieh- und Weidealpen an der Nordrampe des Lukmaniers. Eine kulturgeschichtliche und alpwirtschaftliche Abhandlung. Bündner Monatsblatt nr. 8/9 1955. Separat: 40 pag.

Quella lavur dil nunstunclenteivel perscrutatur da sia patria medelina ei sper la dissertaziun da G. Condrau sur las alps ella Cadi la pli impurtonta publicaziun pli recenta sur las alps dalla Val Medel. Igl autur relata l'istoria dallas alps, distingua denter las alps da cuminonza (Markgenossenschaften), alps da pleiv (Alpen der Kirchhörigen), las alps da vischnaunca e quellas da privats. Sco impurtont detagl menzionescha el las alps dils bergamaschers: Rusas enta Medel. Secapescha enderschein nus tgei biestga ei (u era tochen ussa) sin tgei alp. El explichescha ils stavel da mintga alp, magari cun fotografias. Quels stavel giogan ell'economia alpestra ina impurtonta rolla e han era lur agens nums locals, p. ex. Stavel dall'alp Plattas, Plaun Alpsu e Cazirauns. Cristallina: 1. stavel Dadem la Fontauna, 2. stavel Paliu, 3. stavel ils Laghets. Sontga Maria veva perfin 4 stavel. S. Gions ha treis stavel. Nus enderschin las numerusas servituts che schaian sin mintga alp. Igl autur critichescha la utilisaziun irraziunala (da pli baul) dallas alps³, mo noda era las amigliuraziuns fatgas. Quendis dessegns e fotografias dattan al lectur in bien maletg sur la situaziun alpestra enta Medel. El termina sia ovra culs usits dad alp (mesiras, las cruschs, la benedicziun dallas alps tras igl augsegner). Nus aschuntein cheu il fatg che l'alp Pazzola vegn en roda benedida dil plevon da Medel e dil plevon da Mustér, essend che las duas vischnauncas ein proprietarias. — La publicaziun da C. Giger ei la suletta monografia (havend mo quei tema) sur las alps medelinas.

Gioben Benedetg Venzin: La Vall da Medel I. Annalas 37 (1923), 21—58

La Vall da Medel II. Annalas 39 (1925), 45—85.

Il plevon ord la Val Medel ha dau a nus tshels onns la pli extendida lavur sur la val. En sia lavur ha el tractau veramein tut, dallas vias tochen alla medischina populara. Il dieschavel capetel ei dedicaus ad «Alps ed economia d'alp» (Annalas 39 (1925), 45—50). Igl autur setegn en grondas lingias al suandont uorden; 1. enumera-

³ Era prof. A. Strüby critichescha el rapport 1909 (Statistica dallas alps da Medel tenor la statistica svizzera dallas alps) la negligentscha e l'indifferenza ell'economia alpestra. Dil reminent s'expriman ils ugaus d'alp sez mintgaton el medem senn en lur cronica dall'alp: «il niev cautegia deigi prender suenter quei che ses antecessurs e smarschuns han negligiu».

ziun dallas alps, pintgas e grondas, atgnas e jastras. — 2. Noticias historicas sur las alps, p. ex. la lutga «seculara pervia da Pazzolas», era auters detagls interessants: Diutsch (Dongio) che veva cumprau l'alp Stgegia dalla claustra da Mustér 1728, veva pér 1803 finiu da pagar, denter auter era cun paramenta. — 3. la cargada dallas alps. 1840 ein las vaccas repartidas sco suonda: Plattas 60 vaccas, Soliva 60 vaccas, Muschaneras 50 vaccas, Pazzola 50 vaccas. — 4. Descripziun dalla tegia d'alp, las mesiras cun stialas da latg. — 5. La maniera da chischar. — 6. Il personavel dad alp: Signun, paster, tersiel, buob, per ils schetgs starler grond e starler pign. — 7. Scargada e benedicziun dallas alps. Sur Venzin cungescha sia descripziun cun duas detgas. Igl ei la detga digl um selvadi en Cristallina. Ella carplina denter Medel e Mustér pervia dils tiarms dall'alp «duei in um da Mustér haver mess tratsch da siu iert a Mustér el calzer ed haver detg: Jeu sun sil miu e stun». Lu la detga dall'alp Pazzola, nua «ch'ins hagi regalau mes'alp a Mustér per chitschar giu il schnech cun sias cornas dalla tschaghegna sco cartiu giavel». Igl autur explichescha: «Probabel ei quella detga vegnida si pervia dil sechitschar vidaneu en dispettas duront plirs tschenteners». — La lavur da G.B. Venzin ei ina reha fontauna per la perscrutaziun dalla tradiziun medelina ella veta alpestra, cundrezs dad alp, uaffens da pli baul, folclora ed usits. En in auter capetel da quella publicaziun ha el descret en lungatg medelin igl art da chischar. Quei text ei vegnius publicaus pervia dil lungatg local ed il cuntegn interessant ella «Vox Romanica» 21/1 (1962), 100—103.

Guido Condrau: Eigentum und Nutzung der Gemeindealpen der Cadi. Dissertaziun Fribourg 1958. Stampa Romontscha, Condrau Mustér, XXVI, 123 pag.

En quella publicaziun iuristica vegn era l'economia alpestra dalla Val Medel descretta. La lavur da G. Condrau ei per dus motivs en nies connex impurtanta. Igl emprem porta la dissertaziun la gliesta da tuts ils reglements e documents che risguardan las alps medelinas. Igl ei quei a) 13 documents pertuccont l'alp Pazzola sesanflond egl archiv communal da Medel, 111 documents pertuccont l'alp Pazzola sesanflond egl archiv da Mompé-Medel (ussa egl archiv communal a Mustér) (p. XX), b) las leschas d'alp da Medel, quei vul dir ils ca. 12 tschentaments, statuts, reglements, repartiziuns, regulativs, uordens dallas alps ord ils onns 1763, 1793, 1803, 1815, 1824, 1832, 1840,

1891, 1892, 1946 (p. XXII). Nus vesein — detg en passant — ord quella gliesta tgei impurtonza che las alps havevan adina per ils habitonts da Medel! Secundo porta Condrau ultra las indicaziuns sur l'administraziun dallas alps medelinas (p. ex. p. 83, 86, 88) e l'enumeraziun (strusch cumpleta) dils uclauns enta Medel (p. 7) era la gronda dispeta entuorn l'alp Pazzola. Igl onn 1404 veva la claustra dau la brev da prest (Erblehensbrief) dall'alp Pazzola a quels da Medel. Sin quei entscheiva la gronda e liunga dispeta denter Medel, pli exact, denter Mutschnengia e Mompé Medel. Mintga uclaun veva ina part dall'alp, mo nunpusseivel da vegnir perina con gronda che quella part seigi. Ina carplina che cuzzava tschentanners; 1465—1907. En treis process fuva finalmein statuiu che Mutschnengia e Mompé Medel hagien ils medems dretgs el diever dall'alp. La damonda da possess fuva complicada tras il fatg ch'in pèr habitonts da Mompé Medel eran setratgs naven, mo pretendevan da mantener lur dretgs sill'alp Pazzola (p. 26—32). Negin'alp dalla Surselva ha occupau en tala mesira las dertgiras sco nossa alp Pazzola, mo oz regia finalmein la pasch e fa la via libra per in niev svilup dall'alp al grond avantatg dad omisdus proprietaris.

4. *La historia e las alps*

Ei setracta cheu buca da descriver la historia dallas alps, mobein da dar in per indecis, con interessant ei fuss da scriver la historia dallas grondas alps medelinas. Ei dat, per aschidadir, duas «alps historicas», l'alp Pazzola e l'anteriura alp Sancta Maria. La historia da Pazzola ei menziunada en auters capetels. — La gronda e biala alp Sta. Maria ha dapi il temps miez carmalau ils vischins dil sid e la claustra da Mustér ha giu tutta breigia da tener ella, adumbatten. Gia el 13avel tschentaner ha il patriziat da Luorscha (Olivone) mess il maun sillas alps claustralas Sassedo, Aranasco e Froda, e Papa Nicolaus III. ha ils 15 da mars 1278 incumbensau il prevostatedral da Cuera da turnar alla claustra ils beins engulai. Ils 27 da november 1371 impegna Avat Johannes II. da Glion las alps Sassedo ed Aranasco (q.v.d. la contrada della anteriura alp Stgegia) ed era la Froda e Cadlimo als vischins da Luorscha, Ponto Valentino, Castro, Marolta e Leontica. — Igl 1 da fevrer 1473 impegna Avat Johannes

Schnagg las alps claustralas sil Lucmagn als vischins da Leventina. L'alp Aranasco venda el definitivamein egl onn 1487 als vischins da Luorscha. (I. Müller, Disentiser Kloostergeschichte 1942 p. 136, 137, 167, 273). Difficultads finanzialas ed economicas sforzan ils Avats da ceder la proprietad dalla claustra sil Lucmagn, nua ch'ei dat dapi 1220 ina crusch ed in'alp Croce. La gronda vendita succeda da S. Placi, ils 11 da fenadur 1572. La claustra cugl Avat Cristian Castelberg alla testa, venda la biala alp Sancta Maria, «la Pezza cumina», allas «corporaziuns» da Faido, Mairengo ed Osco. (Document nr. 23, Archiv comunal, Platta). Il prezi ei 4600 «rheinische Gulden». Nus anflein egl archiv da Platta era ils auters documents dalla vendita dall'alp Stegia a Dongio (document nr. 51), la cunvegnientscha denter Medel e Prugiastg pervia dall'alp Puzetta (document nr. 54), surtut il brat da Soliva e Puzetta digl onn 1583 (document nr. 27), e la brev da vendita dall'alp Cristallina a Mustér per 2 900 florins, ils 6 da zercladur 1644 (document nr. 42). Las alps da Medel han fatg historia, ellas tuccavan pli u meins la impurtona via imperiala dil Lucmagn, che ha giugau ina gronda rolla duront tschentaners!

5. Litteratura

Leo Pally: Far fein a pastg. (Igl Ischi 25 (1936), 145—156).

Quei ei ina zun instructiva lavur che fredda il bien mo dir temps vegl. Igl emprem descriva igl autur il mader cun ses nums locals, p. ex. «Ils Craps», «L'Aveina» e co quel vegn repartius denter ils purs. La vischnaunca lai vi ils maders als burgheis, mo pli baul eran ils maders libers per tgi che leva. Quei deva denton enqual malemperneivladad. «Ina gada duei esser capitau che cerca vegn persunas levan far in toc da quei mader. Anflond negina outra sligiazion ein ins sedecidius da far fein tuts ensemen». Suenter accumpignein nus il Sep dalla Zeia ed il Gion de Plaunca ensemen cul Rest Martin sigl extendiu mader da «Narundas». Cun gronda precauziun vegn luvrau e segau, entschavend da sisum, pertgei «els san bein avunda, ch'ins astga buca ir dil fein sec si, pertgei sin quel seleischn'ins sco sin glatsch, ed ein ins ina ga en rocla, sche vai sc'in toc lenn senza sustegn dalla plaunca giu e sur la greppa ora.»

«Havessen ei entschiet giudem a segar, fuss gliez fein ius tut en flucs avon che quel sisum fuss staus giutier e sch'ei havessen raschlau ensemen dafertontier, havessen ei stoviu raschlar da schuber diesch ga il medem». — «En treis tochen quater dis ei la pala gronda finida. In gigantic mo luc magliac fein ei damaneivel dil sulom dalla meidia». Nus enderschein lu sco la meidia vegn fatga. Ella sto ballontschar sin tuts mauns tuttina, ella astga buca star ferm e buca pusar sin in maun ni sin l'auter. — El tierz capetel vegn descret, co il fein a pastg vegn igl unviern menaus a casa. Ina greva e stentusa lavur. Tgei inschign da metter langogna ed onzas tras quei fasch, liungs dus meters, lads in meter e trenta ed aults in meter, tgei lavur da trer dallas teissas e malsegiras spundas giu. Treis illustraziuns expliche-schan al lectur tut quei «hantieri». Nus pudein puspei trer flad cura ch'il fein a pastg ei a casa, «in fein mellen, bein cotg, che freda sc'in vin e che la biestga maglia fetg bugen».

Da temps a temps publicheschan las autoritads dallas alps in rapport ella pressa u ellas revistas. Nus citein cheu dus *artechels*.

1. Leonard Lutz, forester, Curaglia: Las alps da Medel. Il Glogn 1940, p. 74—77. Igl ei ina cuorta e precisa orientaziun da tut las alps ella val, mo nus enderschein bein enqual interessant detagl historic ed actual. Pertgei udeva pli baul l'alp Soliva (la mesadad) als Tessines? Perquei che ina dallas duas mattauns, proprietarias da Soliva, ei vegnida maridada vi el Tessin. Medel ha lu brattau Soliva cun Puzetta ils 2 da fenadur 1583. Mo cun quei ch'ei fuva inaga duas alps si Soliva, survegn il spiritual per la benedicziun il dubel, pia duas ga 4 kilos pischada e 6 kilos caschiel.⁴ — Cura ch'ils ugaus e caustegia da Medel e Mompé Medel vegnan buca perina cura cargar l'alp Pazzola, sto il Mistral regent decider. — L'alp Muschaneras ei la suletta alp che posseda ina suschna per schurmetg dalla biestga. — L'alp Ganneretsch porta cheu il ver plaid medelin Garanetsch. — Signuns han ins entschiet a pladir dapi circa 1900, avon stuevan ils purs sez ir ad alp e chischar il lur. — E lu las pagas! 1940 survegn il signun ca. 500 frs. il paster 450 frs., il tersiel 400 frs., il buob che sa

⁴ El davos tschentaner dat ei ina dispeta schebein quella dubla mesira seigi da dar al plevon. La damonda vegn tratga avon igl ordinariat episcopal a Cuera. Suenter las inquisiziuns fatgas ordeina igl ordinariat ils 10 da matg 1855: Igl ei da dar la dubla «dieschma» dall'alp Soliva al plevon, mo quel sto mintga stad applicar ina s. Messa per la corporaziun da Soliva. (archiv communal)

mulscher 200 frs. Interessantas remarclas sur la maglia: «Ils pasters dad oz vivan era ellas alps empau modern. Caffee e macruns per ex. astgan buca muncar ell'alp. Spitg e hosi san ins strusch pli dapertut tgei ch'igl ei. Ris e pulenta ein aunc bien e savens la tratga dad alp. Il tubac ei quasi caussa principala — lez astga buca muncar»...⁵ Edificonta ei la veta religiosa: «La fumeiglia d'alp di aunc oz adina, sche zacozacu pusseivel, il rusari mintga di; il signun cun ils terseuls duront il chischar ed il paster e buob sin pastira suenter haver dau solver alla muaglia. Sera e damaun vegn ei detg comunablamein las Ave Marias cun ils Tschun pugns ed enzaconts paternos tier s. Valentin, s. Benedetg, s. Antoni, etc.»

2. Martin Giger, Platta, ugau dellas alps: Las Alps de Medel 1961. Gasetta Rom. 15. XII. 1961. — El indichescha il diember d'armauls sillas alps dalla vischnaunca: 160 vaccas, 140 genetschas, 160 mugias, 120 vadials, 1400 nuorsas e 400 cauras. El passa en revista mintga alp culs tiers cargai e tractescha lu il problem spinus dallas pagas dalla fumeiglia d'alp. Per evitar malprudientschas stuess ins eleger dus umens en vischnaunca, che han — e mo els — da pladir e contrahar culs pasturs. El compareggia las pagas da 1913, da 1941 e da 1961. el menzionescha ils usits religios: «il di dil Segner reciteschan paster grond e pign sin ils solvers ils 5 pugns, signun e zezen sper la caldera il rusari». El concluda siu rapport cullas migliuraziuns fatgas e projectadas.

Guido Bolla, Aspetti di vita montana. Lugano 1935, 112. p.

Ei cunvegn d'allegar cheu quei cudisch sur la veta alpestra sil Lucmagn, schebein ch'el tonscha mo la vart meridiunala dil pass dil Lucmagn e di nuot sur las alps propiamein medelinas. Guido Bolla, inspectur da scola a Luorscha (Olivone) veva publicau ella «Gazzetta Ticinese» la stad 1931 ina retscha dad artechels sur la veta purila e montagnarda dalla Val Blegn. Cun tempra poetica ed entusiassem meridiunal descriva el leu breigias e fadigias dils purs sin funs, misés ed alps. Tut quels artechels ein vegni cumpigliai el cudisch allegau cun ina prefaziun da dr. Brenno Bertoni. Lein dar ina cuorta egliada en quell'ovra. El capetel «Ordinamento moderno» p. 30—33, e

⁵ Mira la excellenta descripziun: Las tratgas alpestras — la pli gustusa poesia romontscha, da G. Gadola. Il Glogn 1940, 4—16

«Quartini e vesendari» p. 17—20 descriva igl autur detagliadamein il puresser dalla vischnaunca da Luorscha e la veta sin mises all'altezia da 1500—1700 m. Il capetel «Sull'alpe» p. 33—36 descriva ina viseta dil scribent sill'alp nua ch'el stat sur notg. Sut «Boggie e boggesi», p. 48—52 presenta el las alps dil patriziat da Luorscha cun ina surfatscha da 96 km², studegia la lavur dil personavel dad alp e la rendita dallas latgiras. Sut «Il Lavoro a comune», p. 15—17 muossa el la lavur cumina per il manteniment dallas vias d'alp. «Sui Monti Alti» p. 98—106 relata las vias da scarsola pil transport d'unviern giu dad alp ella val, e sur la cargada enderschein nus las relaziuns bleniesas el capetel «Del caregare gli Alpi» p. 26—30. Las paginas sur il Lucmagn tschaffan nies interess special. Sut il tetel «Le origini della Pezza Comune sul Lucomagno» dat Bolla ils fatgs historics e las battagliais feudalas dalla Val Blegn, muossa tenor in document dils 10 da november 1225 ils cunfins dalla Pezza Comune e menziunescha la vendita dalla Pezza Comune tras la claustra da Mustér a Faido, Mairengo ed Osco, egl onn 1572. Il capetel «San Barnaba» p. 20—22 porta cuortamein la historia da hospezi ed alp da Casaccia. Quei hospezi ei il pli vegl da tshella vart dil Lucmagn (1104). — La publicaziun da G. Bolla munta ina preziosa contribuziun al studi dallas alps sil territori dil Lucmagn e las relaziuns culturalas denter Val Blen e Val Medel vegnan illustradas tras il sistem da transport «dei cavallanti» u «ils cavalans» ed ils plaids semiglions ellas duas vals: blenies canvou = medelin canvau, bl. guald = uout, cufiou = cuflau, pigna = pegna!

Guglielm Gadola: Detgas e praulas ord las alps dalla Val Medel (Il Glogn 1940, 111—112; 18, 114, 117—118).

Il perscrutatur dalla tradiziun sursilvana ha rimnau ord nossas alps 14 praulas e detgas (8 detgas sillas paginas 111—112, las autras spatitschadas sillas autras paginas). Las pli enconuschentas detgas, che audan al patrimoni mitologic dalla Surselva, ein: «Igl um selvadi da Cristallina», «il Bov da Lavaz» e «las detgas da Pazzola». Il bov da Lavaz, enqualga era numnaus il Blas da Lavaz e las praulas dall'alp Pazzola tucan duas vischnauncas: Medel e Sumvitg, Medel e Mustér e perquei dat ei era variontas ellas descripziuns dil striegn. La detga da Lavaz e da Pazzola, mo era quella da Cristallina han sper il motiv

mitologic savens il motiv historic: pertgei ein quels da Medel vegni en possess da Lavaz e Pazzola (cf. la gronda carplina denter Mompé Medel e Medel), pertgei auda l'alp Cristallina a quels da Mustér. In'otra figura: La stria da Matergia ei entrada ella litteratura (p. ex. dr. Augustin Hardegger: La Madonna dad Acletta, nua ch'el raquenta ch'il pievel fa giu el vitg beffas culla stria de Matergia alla fiasta da S. Placi 1706). La storia dil «pigrè de Medel che tumeva la malaura» sereferescha als pasturs bergamaschers e lur alps. La tradiziun dils pasturs bergamaschers ei semantenida tochen oz: ils davos diesch onns ha l'alp Tgom en Tujetsch giu sco pastur Signore Mario Del Bello da Bergamo. — Ina fetg veglia detga ei «Co ils da Cuera han piars lur alp Curaglia». Quella detga interessescha era il linguist, pertgei ch'ella metta Curaglia en contact cun Cuera, numna ils habitonts da Curaglia ils Cruaruns. La mitologia gida pia cheu a nus ad explicar il plaid da Curaglia che deriva da fuormas sco Churwalden e semegliont. — Ils indigens vessen bein enqual explicaziun per lur detgas alpinas. Igl exploratur indigen Carli Giger explichescha per exempel la praula dil Blas da Lavaz culla malsogna dil malner (Milzbrand). — Senza dubi fuss aunc dad eruir da gliued veglia aunc outras detgas ed ins stuess conservar ellas sin flisellas (cf. A. Schorta, Schweizer Dialekte in Text und Ton, 1946). Ina persuna indigena da Medel metta la vasta e deserta alp Lavaz en relaziun culla canzun de sontga Margriata, nua che l'alp vegn secca suenter la fuigia dalla purschala.

La publicaziun dallas detgas medelinas da G. Gadola ei ton pli impurtonta che la Val Medel ha buca saviu vegnir risguardada ella collecziun dallas detgas ell'ovra da A. Büchli, *Mythologische Landeskunde von Graubünden II*. part: la contrada dil Rein dal Badus tochen il Calanda. 1970.

Litteratura secundara

Ina pintga survesta sur las alps da Medel dat era dr. *Martin Soliva* ella liunga ed eccellente presentaziun dalla vischnaunca da Medel dalla retscha «Bündner Gemeindechronik, nr. 83, ella gasetta «Neue Bündner Zeitung» dils 19 d'avrel 1963. El numna las alps e dat treis detagls: la cuorta historia da St. Maria, Steggia, Puzetta,

tgei tiers che vegnan cargai sillas singulas alps e l'alpaziun da 1962: 341 vaccas e genetschas, 325 mugias e vadials, 1338 nuorsas e 553 cauras.

Sco litteratura «secundara» sur las alps san ins prender las *cronicas* d'alp screttas dils ugaus d'alp. Quels ugaus vegnan elegi mintgamai per diesch onns — il cautegia vegn elegius mintg'onn — ed els scrivan quens, spesas, reparaturas ed il rapport annual en lur carnets (p. ex. Carnet per Pazzola, Soliva). Quellas cronicas midan tenor igl ugau, per part vegnan ellas messas egl archiv communal, per part svaneschan ellas els mauns privats, mo ellas han buc in character official. Egl archiv sesanfla per ex. la cronica d'alp da Muschaneras 1913—1957. — La pli impurtanta cronica d'alp ei bein quella dall'alp Pazzola ch'ins ha entschiet 1911: «Alp Pazzola, Quens e protoggols». En in carnet da format grond ein screts tut ils quens ed era il rapport annual da mintg'onn. Ella sesanfla a Mompé Medel.

A quella litteratura manuscreta san ins era aschunscher la liunga corrispundenza sur il schar vi e la cumpra dall'Alp Puzetta culla vischnaunca da Pruzastg (Prugiasco) el Tessin, u las continuontas reclamaziuns dalla pleiv da Medel allas autoritads dad Osco, Mairengo e Faido, che levan buca dar regularmein la contribuziun annuala da caschiel sco servitut dall'alp Sontga Maria. Metteien vitier las tractativas screttas sur l'alpegiada da biestga jastra ed il rapport sur ils cuors alpesters (p. ex. 1942 a Curaglia) e nus vesein che las alps medelinas han mess en moviment bein enqual plema!

Richard Weiss, Das Alpwesen Graubündens. Turitg 1941. Quei ei l'ovra fundamentala sur las alps da nies cantun. Igl autur porta bia ord las alps en tiara romontscha, senza tractar en special la Val Medel. —

Ina descripziun detagliada dallas alps cun fotografias e tabellas anflein nus els dus «*Catasters de produenziun*» (Land- und Alpwirtschaftliches Produktionskataster der Gemeinde Medels. Archiv Platt). Ils catasters vegnan fatgs dils representants dalla vischnaunca, dil Cantun e dalla Confederaziun. Igl εμπrem cataster datescha dil zercladur 1943, il secund digl uost/settember 1966. Ina fetg buna documentaziun per tgi che semetta a scriver il svilup dallas alps medelinas els decennis vargai.

6. *Ils plans e pareris tecnicos per la migliuraziun dallas alps*

La vischnaunca da Medel veva incumbensau siu conburgheis Sgr. insch. Albert Lutz dad elaborar propostas e plans per migliurar la situaziun sillas alps. Il resultat ei compariu en in detagliu rapport: per ina «Umfassende Verbesserung in den Alpen der Gemeinde Medel-Lucmagn». Quei rapport che ei, cun excepziun d'ina part, dataus cul meins da Schaner 1972 e cumpeglia 6 studis e plans.

1. *Rapport tecnic* 39 p. e dus schemas

La part generala porta la statistica e l'economia alpestra da Medel e suenter suonda ina descripciun da mintga alp.

Ella secunda part «Projects» vegnan presentai las migliuraziuns ed ils baghetgs novs per l'alp Pazzola e l'alp Plattas.

Egl appendix sesanflan 5 aschuntas sur la grondezia, la carga, la statistica dalla biestga da 1860—1970, etc.

2. *Quen preventiv* 22 p. e 6 plans

Quei ei ina presentaziun detagliada dalla construcziun da vias d'alp, provediment d'aua, tegias e cundrezs per las alps Pazzola, Plattas, Soliva, Puozzas e Puzetta.

3. *Plan da project* 1:10 000

Carta en color da format grond da tut las alps da Medel cun indicaziun dallas migliuraziuns proponidas ed il diember dils tiers cargai.

4. *Plan da survesta* 1:25 000

Quella carta muossa la repartiziun dallas alps, mintga alp en color cull'indicaziun dalla cargada. Quella carta vul surtut mussar sco las alps ein repartidas tenor il niev uorden 1970.

5. *Plan da project per l'alp Pazzola* 1:10 000

Carta da Pazzola per mussar il liug e la maniera dallas migliuraziuns proponidas per baghetgs, vias ed auas.

6. *Plan da project per l'alp Plattas* 1:10 000

Carta da Plattas nua ch'ei mess en color las migliuraziuns proponidas sco silla carta precedententa.

7. Remarca finala

Las alps medelinas ein in complex schi vast, ch'igl ei nunpusseivel da mussar tut ils aspects en nossa lavur, ni da cumpegliar tut quei ch'ei vegniu scret sur las alps. Nus avisein cheu in per puncts ch'ei in forza buca vegni considerai avunda els capetels precedents.

1. Igl uorden d'alp e la cargada descreta ella «Informaziun generala» exista pér dapi 1970. Avon quei datum dev'ei pli bia alps da vaccas, p. ex. Muschaneras e Soliva che vevan in'otra cargada. La nova repartiziun dallas alps ei in impurtont pass el svilup economic alpester, mo ha era pretendiu enqual sacrifici personal davart dils purs. Ussa ei la via libra per baghiar ora ils dus centers alpesters da Pazzola e Plattas.

2. La maniera speciala enta Medel ed auters loghens dalla Surselva da schar pascular las pastiras denter mises ed alp dad omisduas varts levgiescha buca la migliuraziun dallas alps.

3. La nova repartiziun ei era il fretg dil rapport d'ina expertisa extendida che ha entschiet igl onn 1963. Il rapport respectiv dils experts L. P. Casutt, cussegliaader puril e D. Regli, inspectur cantunal da latgiras, ei buca vegnius tractaus en nossa contribuziun.

4. Las alps ein era vegnidadas tschaffadas dalla tecnica. Il lag da Santa Maria schai sin ina bellezza pastira dalla veglia alp. Tras tut la val e la pastira setrai la lingia electrica digl ATEL (Are-Ticino-Elettricità) cun sias petgas betonadas e las ustonzas encunter las lavinas. Dall'otra vart presta la tecnica buns survetschs ella migliuraziun entschatta.

5. Las alps ein buca da separar dil flurent commerci da biestga (surtut vadials) che existeva inaga denter la Val Medel e las fieras dil Tessin. Ina veglia tradiziun che duvrass ina atgna lavur.

6. Era per l'armada svizzera han las alps da Medel ina gronda muntada. Suenter la scargada egl atun fa il militer savens exerchezis da tir en nossa regiun, exerchezis impurtonts, bein savens culla viseta dils attachés militars a Berna. Ei vegn ad exister cheu ina «litteratura militara» sur nossas alps. Il niev plan dall'armada preveda ina zona dad exerchezis militars naven dil Pass Pigniu tochen sil Lucmagn.

7. Las alps stattan era en connex cullas lavineras, ch'ei vegnidas entschattas ella val tenor ils plans dad insch. agr. Alexi Sialm (cf. Rapport detagliau ella Gasetta Romontscha 24. III. 1972). La via nova sin Crap Stagias ei avantagiusa per l'alp Plattas, sco gia menziunau, da l'autra vart han ins stuiu tschercar nova pastira per il terren ch'ins ha cediù sur Platta si.

8. Las alps han era ina relaziun cul turissem naschent enta Medel. Las alps ein ina infrastruttura economica (latg pils hotels etc.) per il turissem, ed era ina reserva nunexhaustibla da bun'aria e sanadad. Il renomau caschiel d'alp sa daventar ina specialitad pils jasters. Las sendas da spassegiada, p. ex. viaden ell'alp Plattas e Biscuolm, ein ina emperneivla recreaziun pils clients e la via projectada da Mutschnengia sur Stagias a Cavorgia arva novas pusseivladads turisticas per stad ed unviern. — In aspect plitost negativ eis ei cura che proprietaris da carrs da viadi organisieschan turas sil Lucmagn per encurir «en masse» flurs striauna, u sche ils turists dil sid smaccan buna pastira en lur catscha sin bulius u magari engolan las stgellas naven dallas vaccas sin pastira.

9. Las alps medelinas anflan era igl interess dils scientists dalla scienza naturala. In terren ideal per retschercas en climatologia, geografia, geologia, agronomia.

10. Las alps ein entschatta e partenza per igl alpinissem medelin.